

ապահոված կըլլայ Ռուսահայ հրապարակագիրէ՝ իր հանգանակած այս գումարով:

— Կրօնական ժողովը գումարուեցաւ 23 մարտի աղբ. Պատրիարքարանի մէջ, ժողովը Պօթուշանի անուղղայ Տ. Աթմասա քահանան կարգալոյծ բրաւ և հարկ տեսաւ իր այս օրոշումը հաղորդել Ռուսմանական կառավարութեան: Այս առթիւ որոշեց ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին ուշադրութեան յանձնել որ՝ եթէ կարելի է՝ Ռուսմանիոյ հոգևոր Հայոց անաշուխիւնը Պատրիարքարանի յանձնուի:

— Պոյապատի և շրջակայքի հայ քոչաները չուզենալով իրենք ալ անմասն մնալ գաւառային կարօտեալներու նպաստամատոյց գործէն, այդ նպատակով 9 օսկիի գումար մը ղրկած են ս. Պատրիարքին:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ:

ՀԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄԸ

(Alf. Hillebrandt).

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամէն տեղ ուսման մատակարարող է եղել: Ինչպէս որ քրիստոնէական աշխարհում վանական դպրոցները կրթութեան վայրեր են հանդիսացել: այնպէս էլ հին Հնդկաստանի արիական մանուկներն իրանց նախնական ուսումը ստացել են բրահման-վարժապետներից: Հետաքրքրական է տեսնել թէ ինչպէս բրահմանական քաղաքակրթութիւնը ծաղկել է ինքնուրոյն կերպով, արեւմուտքից անկախ: Այս տեղ զարմանալի նմանութիւններ ևս կը դանենք թէպէտ արեւելքն ու արեւմուտքը ուրոյն ուրոյն ծանապարհներով են ընթացել: Մեզ հասել են բազմաթիւ դրուածքների, որոնք տեղեկութիւններ են հաղորդում բրահմանութեան կրօնական կենաց մասին. անոնք ծանուցանում են և այն, թէ այն տեղ արիականի առաջին կրթութիւնը ինչպէս է ձևացել: Զոր օր մենք գիտենք, թէ ինչ կարգերով մանուկն

ընդունվում էր հոգևոր հովանու ներքոյ, կամ թէ ինչպէս էր ընթանում ուսուցումը. այս բոլորը աւանդած է „առնին խրատներ“ (գրհիաշուտը-ներ) կոչուած մանկանների մէջ, որոնց համապատասխան զրուիները պէտք է թերեւ մարդկութեան հնագոյն մանկավարժական յիշատակարան (monumenta paedagogica) համարուին:

Թէ ինչ հասակի պիտի լինէր աշակերտը, այդ կախուած էր իւր ծագումից: Բրահմանի որդին 8 տարեկան հասակում՝ ասպետի կամ նաև քաղաքացու որդին 11 և 12 տարեկան հասակում կարող էր ուսումն սկսել. սակայն այդ ժամանակը կարելի էր յետաձգել մինչև 16, 22 կամ նաև 24 տարին, բայց ոչ աւելի, ապա թէ ոչ պատանին ուսում առնելու արտօնութիւնը կորցնում էր և ընտիր հասարակութեան շրջանից դուրս էր մերժվում: Խուզած և պճնազարդ ներկայանում է նա իւր վարժապետին մի այնպիսի բարեգուշակ օր, որ լուսնի և աստղատունների յաջող դիրքից էր կախուած. նորանից ստանում է իւր ուսանողական հանգերձը՝ պատմութեան և մորթի, գօտի, գաւազան: Ինչպէս երբեմն Օքսֆորդում երիտասարդ լորդը միւս մահկանացուների զաւակներից զանազանվում էր իւր հանդերձանքի մի որ և է արտաքին նշանով, այնպէս էլ հինդիկի կաստայական խտրութիւնը յայտնվում էր հազուադէպ տարբերութեամբ: Բրահմանի որդին ստանում է սե յամոյրի մորթի ազնւականի որդին՝ եղնիկի մորթի, իւր վայելիքի կոչման նշանը համարվում է կովի կամ այծի կաշին: Իւրաքանչիւրի գօտին տարբեր նիւթից է, նմանապէս գաւազանի փայտն ու երկարութիւնը միատեսակ չէ:

Ընդունելութիւնը խիստ հանգիստով է կատարվում: Ծարձառող կրակի առաջ կանգնած վարժապետն ու աշակերտը այս տրամախօսութեամբ են սկսում այդ կարգը. „Եկել եմ ուսում առնելու, ընդունիր ինձ. Սաւիտր աստուծոյ ներշնչուած՝ կամիմ աշակերտ դառնալ“:— Ի՞նչ է անունդ, „Ա. Ա.“.— Ծրանի թէ ով Սաւիտր աստուած, ներկայ Ա. Ա.-ի բաղձանքին կատարեալ լրումն տայի:— Տրամախօսութեան այս հաստատուն բանաձևը տա-

բօրինակ է: Բայց ոչ բոլորովին առանց նման օրինակների: Բաւական է յիշել քրիստոնէական եկեղեցական արարողութիւնները՝ մկրտութիւնը, ձեռնադրութիւնը և ինչ որպէս զի հասկանալի համարենք կանխասահման բառերով խօսք ու պատասխանի կարիքը: Միջին դարերում այսպէս փոխընդփոխ դարձուածքը աւելի էր զօրծ գրվում քան այժմ: ասպետի նուիրագործութիւնը, ասնաֆիզանազան հանգէսները, օտարականին հիւրընկալութիւնը, սովորական ողջոյնը . . . սոյնպիսի աւանդական և առական և խօսք ու պատասխանով էին կատարվում:

Մեր հին արհեստաւորների շագկողի պէս, բրահմանին աշակերտած մանուկը պէտք է առաւօտ և երեկոյ փայտ կարէ, ողորմութիւն մուրայ և ըստ ամենայնի հնազանդ լինի: Բայց մի նուիրական խօսքով վարժապետն ու աշակերտը աւելի սերտ կապով են կապվում քան լոկ միայն արտաքին պարտականութիւններով միանում: վարժապետը մանուկի սրտին ձեռք է դնում և ասում է. «Թող իմ սրտի մէջ ապրի քո սիրտը, հոգիդ հնազանդ լինի իմ հոգուս: միամիտ մտքով լսիր խօսքերիս»: Այլ դարձուածքներով ձեռք է դնում նորա ականջին: և դարձեալ այլ դարձուածքներով՝ նորա բերանին: Աշակերտը պարտաւոր է առաւօտ և երեկոյ պաշտել արշալոյսն ու վերջնալոյսը: անտառում գտնուել ձեռին ունենալով փայտի կտոր և երեսը դարձնելով արեւածագ կամ արեւմուտ կողմը: Ապա լուսաբացին սկսվում է Վեղայի ուսումնասիրութիւնը: Ամենայն պատկառանքն ստանալ է աշակերտը իւր վարժապետի առաջ, որ Վեղայից մի հատուած արտասանում է և նոյնութեամբ ասել է տալիս բառ առ բառ: զգուշացնելով ամէն տեսակ վրիպանքներից և ի հարկին պատիժների դատապարտելով զօրօր, երկար անսուղութեան և ուրիշ նման բաների: Կրօնական բնագրին հակառակ ամէն մի խեղաթիւրում կամ սխալբառը՝ սրբապղծութիւն կը լինի և կը կորցնէ իւր վիհութեան զօրութիւնը: Այսպէս էլ կաթոլիկ միաբանութիւնների մէջ նորընծաներին ծանր մեղք էր համարվում եթէ նոքա անգիր սերտածների մէջ մէկ կամ միւս բառը բաց թողնէին կամ տեղա-

փոխէին կամ եթէ պատարագի անթիւ արարողութիւնները ուղիղ կարգով չկատարէին: Հնդկաստանում բանն աւելի ծանրանում էր այն պարագայի պատճառով, որ Վեղայի բրահմաքի ծանօթութիւնը միմիայն քանաւոր աւանդութեամբ էր ստացվում և թէ հետեւեալէս սրբազան գրքերը միայն ամենաներկազած ձեռագիրութեամբ կարող էին գիրծ մընալ մեռացութիւնից:

Ուսումը շարունակվում է 5 1/2—6 1/2 ամիս ամենայն օր: ապա տարուայ մնացած ժամանակ կարող է դադարել: Սուգի առիթները սուղըաշին (մերժուածներին, ուրեմն հերետիկոսներին) հանգիպումը և այլ գեպքերը՝ ուսումն ընդհատելու պատճառ էին դառնում: իսկ ուսման զուարթացուցիչ փոփոխութիւն էին կազմում՝ նոր լուսինն օլումնի լրումը: ապա և ուրիշ տօները: որոնց շարքում էր դասվում նաեւ մեծատուն հիւրերի այցելութիւնը: Վէլերների գալուստը աշակերտների համար տօնելու գեղեցիկ առիթ է: և գոչում է ձգնաւորներից մէկը:

Դնչպէս երևում է աշակերտների թիւը սահմանափակուած չէր: Երեւելի վարժապետները մեծ շրջան էին կազմում: միւսները՝ աւելի փոքր: Ով որքան աշակերտ որ ուզում էր առ ռոս ունենալ, այնքան կնծիթի հատ էր նուիրագործում: Ուսանիշաղներից (Վեղայի մեկնութեանց) մէկի մէջ վարժապետի սրտից բարեմաղթութիւն է ասուած: Թէ նորա լիզուն միշտ մեղրով առատ լինի, թէ նորա տան փողքը աւելի առատ լինի, քան հարստի առատութիւնը: Եւ ինչպէս որ ջրիւր գէպի վայր են հոսում, թող ամէն կողմերից գէպի նորան ընթանան աշակերտները:

Ուսումը տեւում էր 12 և աւելի տարի: այս տեղ նշանակութիւն ունէր աշակերտի ուշիմութիւնը: գրքերի թիւը, որքան որ իւրաքանչիւրը ցանկութիւն ունէր ուսանելու: Երիտզական զօրութեան վարժութիւնը խիստ զարմանալի պիտի լինէր: Հին կարգի ուսումնականներից ոմանք այսօր ևս երևում են Հնդկաստանում: որոնք չեն դժուարանում բազմաթիւ Վեղաներ անգիր տալ: բառ առ բառ բոլոր շեշտերով և նոքա իրանց ապշեցուցիչ յիշողական զօրութեամբ այնպէս հիա-

ցում են պատճառում որ կարծես թէ թափառական զրադարաններ լինէին։ Հին ժամանակներից Աւգաները աւանդում է բերնէրանս և ոչ թէ թղթի կամ թերթերի վերայ գրած։ Ամէն մի սերնդում լինում են մի քանի իմաստուն բրահմաններ որ կարողանում են 100,000 տուն զոց առել։

Երբ որ աշակերտը ուսումից տուն էր դառնում նոր պարտականութիւններ էին ծագում իրա համար։ Այնուհետեւ նա էր այն անձը որի վերայ յառում էին բոլորի աչքերը։ Ուսման վախճան էր տրվում մի սրբագործ լողացմամբ ուստի և «սնատակա» (լողացածը) մի անուն է դառել յաջող ուսումնաւարտ նշանակելու համար։ Ուսանիչ աշակերտից մէկը խրատում է նորան որ միշտ ձգնարաւթիւն խօսէ, իւր պարտականութիւններն ու Աւգայի ուսումնասիրութիւնը անփոյթ չթողնէ, ծնողները ուսուցիչները և հիւրերը Աստծու պէս պաշտ։ Երբ որ մի տարակոյս ծագի իւր մէջ, թող հետեւէ փորձուած և իմաստուն բրահմանների օրինակին։ Ս'ի և նոյն ժամանակ տարօրինակ պատուերն էր ևս գտնում ենք։ Սա պէտք է չլամէ կաւէ ամաններից, չնայէ կանանց, դիակների և աղաւանների վերայ, չնստ մերկ գետնի վերայ, չվազէ, չթքէ, չքորէ և ոչին։ Այս տեղ նախապաշարմունքը բարոյականութիւնը և մի տեսակ պատշաճից կանոնը այնպէս են խառնուել իրատ կազմելու համար որ այդ ամէնը փոքր ինչ հասկանալի կը լինի մեզ համար, եթէ յիշենք միջնադարեան ճաշիկու առթիւ քաղաքավարական կանոնները, կամ միարանութեանց կանոնները նորընծաների համար թէ երբ և ինչպէս պէտք է կանգնեն և չոքեն և թէ ոչ բարձրավիզ, այլ աչքերը գետնին խոնարհած ման գան և այլն։

Այս էր բարձր դասակարգի երկտասարդ հնդկացու հասարակաց կրթութեան ընթացքը։ Բայց շատերը աւելի հեռու էին ձգում։ Պաշտօնական բնագրից դուրս սկսվում է ծածուկ դիտութեանց աշխարհք, որով մարդ մեծախորհուրդ զօրութիւն է առնում և որ երկար դեղերմամբ կարելի է ստանալ, այդ են խորհրդական բնագիրների որ վարժապետը միայն ընդունակ աշակերտներին է հաղորդում։

Ով որ իւր մտքի մէջ պինդ պահած ոչինչ չի մտածում, նա միայն կարող է պատրաստուիլ քրմական ծածկագիտութեան բարձրագոյն աստիճանի համար։ Խիստ ծանր են նորա պարտականութիւնները տարիներ կարող են աւել նորա ուխտածները ի կատար ածելու, և աղչեցուցիչ են նորան հրամայած պատուերները։ Որոնք որ «արեւին են ուխտում» իրանց անձը իրաւունք չունին զոր օր հաղուստ հապնել, կարող են արեգակի տաքութիւնից միայն տաղաւարի մէջ և ծառի տակ պաշտպանուիլ, ոչ աւելի քան մինչև ծուկերը մանկ ջրի մէջ։ Պարզ է որ այս արդեւքները մի ներքին առնչութիւն ունին արեւի հետ որից որ ուխտած ուխտը անուն է ստացել, այսինքն պէտք է որչափ հնարաւոր է չխուսափել անոր ճառագայթներից, բայց աւելի քիչ շօշափել հակառակ ջրային տարրը։ Աւելի յարգի էր սակուարա ուխտը փառասէր մայրերը մեծագոյն իղձ չունէին քան որ իրանց զաւակներին տեսնէին այդ աստիճանին բարձրացած։ «Ժիծ առող մայրերն իրանց մանուկներին ասում են. Որդեակներ, երանի թէ մի օր կարողանայիք յաջողութեամբ սակուարա ուխտն ուխտել։ Այս տեղ աշակերտին տուած բոլոր պատուերները ակնյայտնի կերպով վերաբերութիւն ունին ջրին և անձրեւային եղանակին։ Սա պէտք է լուսարացին անսուղ մնայ մինչև որ ջրով չշողուի պէտք է սե հաղուստ ունենայ, սե կերակուր ուտէ, անձրեւից բնաւ չպաշտպանուի ապահով տեղը, անձրեւի կայծակի որոտման ժամանակ որոշ աղօթքներ ասէ, ոչ մի գետից չհեռանայ, մինչև որ ջուրը չշոշափէ ասոնց հետ ուրիշ պարտքեր ևս ունի կատարելու, զոր օր վարժապետին ըստ ամենայնի հնազանդ լինել, ճանապարհին կացած տեղը ոչ դիմ տեղի չտալ, ապաշխարել, ցերեկը կանգնած մնալ, գիշերը նստած. «ով որ այսպէս վարուի ի պատիւ և ըստ ցանկութեան նորա վարձանիան (մրկի աստուածը) կանձրեւէ, Ուսումն էլ համապատասխան ծէսեր է պահանջում։ Վարժապետը երբ որ ուզենայ աշակերտին բնագիրը սորուեցնել, պէտք է մի աման ջրով լցնէ, մէջը ամէն տեսակ խոտ ձգէ, աշակերտի ձեռքերը ջրի մէջ խորթ և նորա

աչքերը կապէ: Կամ հետևենք մի ուրիշ պատանուն իւր միայնակեցութեան մէջ, ուր որ կամենում է արևուարդիւս արարողութեան բնագիրը սովորել: Ծաշից յետոյ մենք նորան տեսնում ենք գլխի և մօրութի մազերը խուզած և մի այնպիսի անտպատում ուր որ պատրաստուելու տեղ չկայ: Այն տեղ նա կատարում է որոշ արարողութիւններ և իւր ուխտին զօրաւ իջն լինելու է կանչում աստուածներին: Եւ թիւ ասում է իւր գոց սերտածները, աչքերը փակում է և լուծւում է: Վարձապետը անխօս փաթկաւում է նորա գլուխը մինչև բերանը: ձախից դէպի աջ, մի նոր լաթով և արևի մայր մանկուց յետոյ դարձնում է նորան զիւզը: Այս բանը կրկնում է մի ամբողջ տարի շարունակ ամենայն օր, պահպանելով որոշ կարգեր: զոր օր, ոչ կօշիկի, ոչ հոփանոցի, ոչ կտաքի և ոչ ուրիշ սոսկիսի բաների դարձածութեան զիմելով:

Այս բոլոր կանոնները ոչ այլ ինչ են: բոլոր եթէ հմայութեան կամ մոգական արուեստի արտադրութիւն: Սակաւարտ ուխտը մի նախադատարարութիւն է, «անձրև լինելու» արուեստը ուսանելու համար կամ «Զրահմայ» դառնալու համար: Զարմանայի է, որ Վեդաներ ուսանելուց յետոյ միայն գալիս է այս մոգական արուեստը, աւելի հաւանական պիտի լինէր կախարդից յետոյ հոգևոր ուսուցչի երեւոյթը: Սակայն բրահմանական բարքերը վաղեմի աւանդութիւնները ջնջելու զօրութիւն չունենին: ուստի և հին շամանականութիւնը ոչ թէ մերժեցին: այլ աւելի խոր թաքցրեցին անտառների ամայութեան մէջ և Վեդայի փխտութիւններով մեծապէս արբազնացուցին:

Ամէնքը այն ծանաղագրհով չէին կարող բնթանալ, որ հասցնում է քուրմ կամ կախարդ դառնալու: Մի կողմից կատաղական զրութիւնը սահմաններ էր դնում միւս կողմից ինքը կեանքը սակարդական էր դառնում: Եթէ հարկաւոր էր որ ոմանք զահագործութիւն կատարէին և հմայութիւններ անէին: միւսները իշխում էին ծառայում էին և վաստակում էին: Սոցա համար Հեզկաստանում կային շատ վաղուց դպրոցներ, ուր որ ուսուցանում էին տարերը, զիւր և հա-

շիւ: Մեծատուններից հարկաւ աւելի էր պահանջում: Բուզգան իւր վաղուայ ծնունդներից մէկի մէջ 3 Վեդաների և 18 այլ արուեստների հմտութիւն ունէր: Զայնիւս աղանդի բնագիրները յիշատակում են 72 զիտութիւններ, որոնց մէջ զիրը առաջինն է, իսկ հաշիւը՝ կարեւորագոյնը: Մանուն և ուրիշ օրինագիրները պատուիրում են, որ թաղաւորը իմաստուններից սովորէ երեք Վեդաներ իրաւարանութիւն: արամարանութիւն: փիլիսոփայութիւն: իսկ աշխարհական ուսուցիչներից՝ զործնական հմտութիւններ: Մըշալաւալիլայի յառաջաբանը փառաւորում է իւր արքայական հեզկնակողին: թէ նա ոգվեդայի: ռամակեդայի: թուարանութեան: տարփական արուեստի և փիլո կրթելու ծանօթութիւն ունէր: Հեզկական տեսութիւնը զանաղանում է 64 աղաատկան արուեստներ: Զանդրապիգա իշխանագիր ագամանդի: պէս ցոլացնում էր զիտութիւնների պայծառութիւնը: վասն զի նա զարմանալի յաջողութեամբ բարձրագոյն կատարելութեան էր հասել քերականութեան: դաւանարանութեան: արամարանութեան: իրաւարանութեան: մարմնամարդութեան: ամէն կարգի զենքի՝ աղեղի: սկուտեղի և այլ հնարաւոր և անհնարին բաների մէջ: Իսալացի Լօղովիգօ դա Մանոսաս նկարագրում է իւր ժամանակի պալատականի կատարելութեան պատկերը: և մենք ոչ առանց զարմացման տեսնում ենք, որ նորա իզեւլը շատ էլ չի տարբերում այն բանից, ինչ որ հեզկական բանաստեղծները հաղար տարի առաջ մեզ հաղորդել են:

Քերականութիւնը փիլիսոփայութիւնը ամենուրեք կրթութեան տարր են կազմում: և ոչ միայն բրահմանների՝ այլ և ամէնի մէջ: ինչպէս որ Զանդրապիգայի օրինակը ցոյց է ապիւս: Այդ ուսու մով զարգարած է նոյն իսկ «Ծառն իշխանագուհիներու արկածներ»-ի կամամանջարէ սիրուն վարձակ կիկեր: որ իւր խելքի մէջ զրել էր անպատճառ բարեպաշտ Մարիչիի սիրալը որսալու: ուստի և զիմում է, առ ոոս նորա: որպէս զի՝ ինչպէս ինքը խոստովանում է՝ այդ տեղ ստանայ հանդերձեալ աշխարհի օրհնութիւնը: Սորան հետամուտ եղած և փնտռելու դնացած պատար զո-

վում է ոչ միայն նորան աւանդած պարը, երգը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը և ուրիշ շատ բաներ, այլ և նորա գրչութեան արուեստի և ծարտասանութեան, քերականութեան, տրամաբանութեան, աստղարաշխութեան հմտութիւնը: Բերականական ուսմանց չափը ինչպէս թուում է, քնքոյշ տըղերքի համար չափազանցութեան է հասել: Յայտնի պանտաշանտրայի նախաշաղի մէջ պատմուած է, թէ իւր զաւակի ծուլութեան մասին տրամած Ամիրաստեօի թագաւորը՝ մեծամեծների խորհուրդ հրաւիրեց. և ահա արդէն այդ տեղ և ոչ թէ նախ մեր դարում, ծագեց ուսմանց ծանրաբեռնութեան խնդիրը: «Տէր, ասում է աւագագոյններից մէկը, քերականութիւն սովորելու համար 12 տարի է հարկաւոր, ապա դալիս են իրաւարանութեան և բարբերի մասին գրուածքների, յետոյ այն երկասիրութիւնները որոնք ծառում են կենսական խոհեմութեան մասին: և վերջապէս տարիածութեան արուեստը (ars amandi): Այս ուղղութեամբ նորոգիչներից մէկը մերժում է քերականութեան ուսման տաժանելի երկարաձգութիւնը, վասն զի անհուն է այդ գիտութիւնը, իսկ կեանքը կարճատե է և դժուարութիւնները՝ բազմատեսակ. և նա հաւանութիւն է զանում իւր յայտնած կարծիքի համար:

Բերականութեան և փիլիսոփայութեան ուսումը առանձին խնամք դառաւ բրահմանական շրջաններում, որոնք գիտութեանց հաւատարիմ պաշտպաններ էին: Ու պանիշադներից մէկի մէջ գիտութիւնը մերձենում է բրահմանին և ասում. «Բոնն եմ ես պաշտպանիր ինձ: Անարժանի ձեռքը չթողնես ինձ: Արդէն վեղան հաւատարմարար աւանդելու համար հարկաւոր էր քերականութիւն գիտենալը: Մի տկանաւոր քերական ասում է, թէ վաղ ժամանակներում բրահմանները օրհնութիւն ստանալուց յետոյ՝ քերականութիւն էին ուսանում: Մինչև որ քերականական տարերք չիմանային՝ վեղայական բառերը նոցա չէին սովորեցնում: Այժմ այդպէս չէ: Յետոյ աւելացնում է. «Մենք չենք ուզում բարբարոս դառնալ, ապա ուրեմն հարկ է քերականութիւն ուսանել»:

Վեղայի զրքերում յականէ անուանած չեն բրահմանական դպրութիւնը սովորեցնելու համար ընդհանրական ուսումնաւայրեր: Ուր որ բրահմանը ապրում էր, այնտեղ էին գնում աշակերտները, և սոցա թիւը կախուած էր նորա ուսումնականութեան հըռչակից: Սակայն ժամանակով Հնդկաստանում էլ հաստատուն տեղեր որոշուեցան, ուր որ այնուհետեւ խմբուեցան ուսուցիչներ և աշակերտներ, և որ հնդկական գիտութեան երեւելի տաճարներ համարուեցան: Բուդդայական ջատակաւում շատ անգամ յիշատակվում է Տաքշասիլա (Գանդհարա երկրի հիւսիս-արեւելքի), մի անուն, որ մեզ յայտնի անուններից հնագոյնն է: Դա նախ ք. Բ. դարերում խիստ անուանի եղած պիտի լինի, վասն զի Հնդկաստանի հեռաւոր տեղերից երիտասարդները այդ տեղ էին հաւաքվում աշակերտելու երեւելի բրահմաններին, որոնց շուրջը շատ անգամ հարիւրաւոր համբակներ էին խմբվում: Հինգուսի և Ջելամի մէջ Աղէքսանդր մեծի գտած քաղաքներից ամէնից մեծը, հարուստը և բազմամարդը՝ Եր Տաքշասիլա կամ Տաքսիլա, Հեադհեաէ այդ անունը նսեմանում է, բայց հոշակվում է Մադագհա երկրի բուդդայական Նալանդա վանքը, ուր որ հազարաւոր ուսումնատենչ բուդդայականներ էին ժողովվում: Այն տեղի ուսուցիչները խիստ յարգի էին և մէջը իշխում էր ուսման մեծ եռանդ: Այն տեղ մընում էին տարիներ. «ամբողջ օրը չի բուսականանում բոլոր հարկ եղած հարցերը առաջարկելու և անոնց պատասխանը ստանալու: Առաւօտուանից մինչև գիշերը խորասուզուած են մեկնութիւններում. ծեր և երիտասարդ օգնում են միմեանց փոխադարձաբար: Որոնք որ ընդունակ չեն տըխալտալիս-ից խնդիրներ լուսարանելու, նոքա չեն յարգվում և ամօթից պէտք է թաղնուին: Ամէն քաղաքների ուսումնականների, որոնք ուզում են վիճարանի ճշմարիտ հռչակ ստանալ, բազմութեամբ շտապում են այս տեղ դալու և իրանց պայքարները յուզելու: Այդ տեղից ուսումնականները գնում են թագաւորների պալատը, որպէս զի իրանց տաղանդները ցոյց տան և վարչութեան պաշտօնեայ հրաւիրուին:

„Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս նորա եղծում են աղանդաւոր մոլորութիւնները և պապանձեցնում են հակառակորդներին“։ Բ. յ. եօթներորդ դարում Յալանգայի համալսարանը — հարկաւ այս անունը պիտի տանք — ունէր 300 սենեակ և 8 մեծ սրահներ։ Այն տեղ ուսում առնող քրմերի թիւը տարւերովում էր 3000-ի և 5000-ի մէջ։ Այսօր անկալ դրութեան մէջ է։ Ռաջգիրից դէպի հիւսիս Բուրգաուն փոքր շէնի մօտ լայն քարակոյտեր կան. մէջը լաւ նշմարվում է մի մեծ տան պիլքը. ագոնք Հնդկաստանի բուդդայական դպրութեան ամենահոշակաւոր կայանի աւերակներ են։

Ս. Մ.

ՀԱՂՈՒԵԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՄԱՐԴՈՅ ՆԻ ԼԵՂՈՒԱՅ ՄԷՋ.

Որ և իցէ լեզուի մը ամէնէն աւելի զօրեղ, օտար ազդեցութիւններու ամէնէն աւելի դիմադրող տարրը կը ներկայացնեն թուականները. միւս բոլոր տարրերը՝ որոնք լեզուին ամբողջութիւնը կը կազմեն, կարող են մասամբ կամ բոլորովին ուժանալ, տեղի տալ օտար լեզուներու և կորսուիլ. թուականները կօտարանան միմիայն այն ժամանակ, երբ լեզուն արդէն ամբողջովին օտարացած է։ Օրինակ անգլիերէնը՝ որուն բնիկ բառերը զերմանական, մանաւանդ Ֆրանսական փոխառութիւններու առատութեան մէջ ընկրգմած են, բայց թուականները կը մնան բնիկ անղոսաքսոնական։ Թուրքերէնը՝ որուն բառարանին և քերականութեան ²/₃-ը արաբ և պարսիկ տարրերով խճողուած է, բայց թուականները կը մնան բնիկ թաթարական։ Նոյնպէս նաեւ հայերէնն՝ որուն հեռաւոր բարբառներն այնչափ առատ փոխառութիւններ բերած են տիրող լեզուներէն, բայց 1—10 թուականները միշտ և ամէն տեղ հայ մնացած են։

Այսպիսի զօրեղ և էական տարրի մը քննութեան նուիրուած է մեր ներկայ յօ-

դուածը. մեր բուն նպատակը սակայն ոչ թէ թուականներուն բառական ծագումն ուսումնասիրել, անոնց ստուգաբանական մեկնութիւնը և զանազան լեզուներու մէջ կրած ձեւափոխութիւնները որոնել է, այլ քննել թէ աշխարհիս այս հազարաւոր լեզուները հաշուական ինչ գրութիւններ ունին, ինչ տեսակ մտածողութեամբ և ինչպիսի բաղադրութեամբ կը կազմեն մեծ թիւերը, սկսելով ամէնէն աւելի նախնական և վայրենի շրջանէն՝ ուր մարդ դեռ իր աջն ու ձախը չէ կարող զանազանել և հասնելով մինչև ներկայ բարձրագոյն շրջանը՝ ուր թիւը անհուն է և անսահման. մէկ խօսքով մարդուն հաշուական կարողութեան զարգացման և բարելորդութեան պատմութիւնը։

1.

Անասուններուն թուաբանութիւնը.

Կենդանական թագաւորութեան առաջին աստիճանը կը կազմեն անասունները. ուստի մենք ալ՝ բուն մարդկային ցեղին հաշուական կարողութեան քննութեան անցնելէ առաջ, քննենք անասուններուն թուաբանութիւնը, արդեօք անասունները թիւի մասին զգալիար ունին. կարող են հաշուել. իրենց հաշուական կարողութիւնը որքան բարձր կրնայ ելլալ։

Դիտութիւնը դեռ չէ հասած այնպիսի վիճակի մը՝ որ անասուններուն ալ ներքին աշխարհը անոնց մտաւոր կարողութիւնը ներքնապէս և լիովին թափանցէ. մեր նպատակին հասնելու համար պիտի դիմենք միայն արտաքին միջոցներու։

Նրեք միջոց կայ՝ որոնք անասուններուն հաշուական կարողութեան մասին զգալիար կրնան առնել մեզի։ Առաջին միջոցն անասուններուն ծնունդը, այսինքն անոնց ձագերուն թիւն է, որ ուղիղ համեմատական է իրենց ունեցած ստիւքներուն թիւին հետ։ Կրնայ ենթադրուիլ թէ անասուն մը, որ այս ինչ թիւով ձագեր ունի, զոնէ իր ձագերուն թիւին չափ բարձր թիւ մը հաշուելու մտաւոր կարողութիւնն ունենալու է, որպէս զի ձագերէն մէկուն կամ մէկ քանիին կորստեան